

Jadwiga Gabała

Zespół Szkół Licealnych i Zawodowych Nr 1
w Tarnowie – Mościcach

Kształtowanie postaw przedsiębiorczych uczniów

Raporty psychologów i socjologów (Herzberg, Vroom, Mc Clelland, Adams) nad sylwetką psychologiczną przedsiębiorców i odnoszących sukcesy menedżerów poprzez badanie ich potrzeb i mechanizmów zachowań tworzą długie listy cech. Listy te wykazują spore różnice, w zależności od dziedziny naukowej i orientacji metodologicznej badacza opisującego interesujące go zmienne, a podobieństwa dopiero wtedy, kiedy sylwetkę psychologiczną powiąże się z konkretnymi warunkami społecznymi (Mikołajczyk, 1993).

Badania psychologów wykorzystywane we współczesnej nauce organizacji i zarządzania wykazują jednak pewne rysy osobowości, predyspozycje, talenty, których posiadanie czyni osiągnięcie powodzenia w prowadzeniu działalności ekonomicznej i organizatorskiej bardziej prawdopodobnym. Wydaje się, że są to takie cechy psychofizyczne jak energia, odporność na zmęczenie, podzielność uwagi, zdolność koncentracji i szybkiego reagowania., samodyscyplina, motywacja do osiągnięć w sferze materialnej a jednocześnie skłonność do ryzyka i związanych z nim emocji, wyciąganie wniosków z popełnionych błędów, optymizm, zdolność do empatycznego rozumienia innych, asertywność, trafna komunikacja interpersonalna, otwartość oraz takie kwalifikacje intelektualne jak zdolność szybkiego uczenia się, zdolność analizy i syntezy, ciekawość poznawania nowych rzeczy oraz szybkie opanowywanie nowych umiejętności.

Badania przeprowadzone przez Schrage wśród szefów przedsiębiorstw będących równocześnie ich założycielami i właścicielami pokazały, że największe sukcesy ekonomiczne odnosili ci, których charakteryzowała wysoka potrzeba osiągnięć, niska potrzeba siły lub dominacji, wysoka samoświadomość rozumiana jako adekwatna samowiedza, oraz wysokie umiejętności społeczne, nazywane ogólnie świadomością rynku i wiedzą o zatrudnionych przez siebie ludziach. Wielu z badanych przedsiębiorców interesowało się osiągnięciami nauk behawioralnych, zaciekawieni byli postępem naukowym w różnych dziedzinach. Najmniej sukcesów odnosili ludzie, którzy różnili się od opisanej charakterystyki tylko brakiem samoświadomości i znajomością innych ludzi (Witkowski, 1994).

Reprezentatywne badania Whettena i Camerona, którzy przebadali ponad czterystu przedsiębiorców – menedżerów pokazują, że osoby te posiadały dwie główne cechy: zdolności personalne i umiejętności interpersonalne. Zdolności personalne zawierały się w doskonaleniu samoświadomości związanej z identyfikacją oraz określaniem własnych celów, wartości, priorytetów; umiejętnością diagnozy i stosowania w praktyce własnego stylu poznawczego, kierowania stresem poprzez rozpoznawanie i eliminację stresorów, zarządzania czasem i delegowaniem uprawnień, umiejętnością kreatywnego i racjonalnego rozwiązywania problemów oraz tworzeniem napięcia innowacyjnego u innych. Natomiast umiejętności interpersonalne określone były przez sprawne komunikowanie się z innymi oraz efektywne doradztwo, kształtowanie pożądanego zachowań, powiększanie swojej władzy poprzez posługiwanie się wpływem społecznym, umiejętność motywowania innych oraz kierowanie konfliktem (Koźmiński, Piotrowski, 1995).

Badana natomiast przez Mc Clellanda wysoka potrzeba osiągnięć osób przedsiębiorczych związana była ze stopniem motywacji do efektywnego wykonywania zadań. Cechy osobowości o wysokiej potrzebie osiągnięć to: chęć brania odpowiedzialności na siebie za rozwiązywanie problemów, skłonność do ustalania dla siebie trudnych celów i podejmowanie ryzyka dla ich osiągnięcia oraz przypisywanie dużego znaczenia informacji o uzyskanych przez siebie efektach. Choć motywem do zaspakajania wysokiej potrzeby osiągnięć może być zdaniem badacza także lęk. (Stoner, Wankel, 1996).

Mając na uwadze powyższe rozważania, zdefiniowanie pojęcia postawa przedsiębiorcza jest sprawą trudną i wieloznaczną. Zależy to w dużej mierze od orientacji nauk społecznych i metodologii będących w obszarze zainteresowań badaczy.

Dla potrzeb moich badań, jako pedagoga oraz nauczyciela przedsiębiorczości poprzez postawę przedsiębiorczą, którą kształtowałam w procesie dydaktycznym rozumiałam określone cechy zbiorowości uczniów I klas Liceum Technicznego. A mianowicie:

- poznanie i praca nad mocnymi i słabymi stronami swojej osobowości,
- wytyczanie i planowanie realizacji własnych celów,
- branie odpowiedzialności za własne działania,
- umiejętność określania i rozwiązywania problemów,
- podejmowanie ryzyka decyzyjnego,
- umiejętność analizy własnych i cudzych błędów,
- elastyczność i dostosowanie się do zmian,
- potrzeba tworzenia czegoś nowego,
- właściwa organizacja czasu,
- umiejętność regeneracji sił fizycznych i psychicznych,
- umiejętność współpracy w zespole,
- posiadanie inicjatywy,
- zadowolenie z tego, co się robi.

Badania moje poświęciłam na określeniu wpływu realizacji programu przedsiębiorczości w zakresie komunikacji interpersonalnej w procesie nauczania – uczenia się (Kupisiewicz, 1994) na kształtowanie postaw przedsiębiorczych wśród uczniów w klas pierwszych Liceum Technicznego przy Zespole Szkół Zawodowych Nr 1 w Tarnowie–Mościcach w latach 1998–2001.

PREZENTACJA METOD BADAŃ

W badaniach pedagogicznych zdarzenia, a więc i kształtowanie postaw przedsiębiorczych, które zachodzą w procesie nauczania – uczenia się nie poddają się bezpośredniej obserwacji i mierzeniu (Zaczyński, 1997). Zmienne, określające dany proces, są w tym wypadku związane z osobą ucznia i jego predyspozycjami intelektualnymi i psychologicznymi. Dotyczą również nauczyciela, jego wiedzy i umiejętności pedagogicznych. Są one także związane ze specyficznymi składnikami procesu dydaktycznego, mogą to być treści programowe, organizacja zajęć, aktywizująca metodyka pracy dydaktycznej, czy wreszcie sama atmosfera pracy na lekcji.

Najczęściej stosowaną metodą w badaniach nauk społecznych jest traktowanie wypowiedzi osób badanych jako źródła informacji (Nowak, 1985). W moich badaniach nad kształtowaniem postaw przedsiębiorczych przyjąłam wypowiedzi uczniowskie jako wskaźniki rzeczowe zmiennych reprezentujących postawy przedsiębiorcze oraz składniki procesu dydaktycznego.

Narzędziami badawczymi były anonimowe ankiety uczniowskie w formie kwestionariusza, w których uczniowie wybierali bądź zaznaczali na skali ocen określone odpowiedzi na pytania zamknięte. Istniała także możliwość swobodnej odpowiedzi na pytania otwarte.

Pierwszą fazą moich badań była diagnoza istniejącego stanu rzeczy, czyli oczekiwań i potrzeb uczniowskich oraz ich predyspozycji osobowościowych.

Narzędzie badawcze – ankieta diagnostyczna – określała pewne cechy specyficzne składające się na ogólne pojęcie postawy przedsiębiorczej. Sformułowanie problemów badawczych oparłam w dużej mierze na wynikach badań ewaluacyjno-diagnostycznych dotyczących oceny procesu nauczania – uczenia się oraz postulatów uczniowskich dotyczących tego procesu oraz programu nauczania w I klasach Liceum Technicznego przeprowadzonych przeze mnie latach 1995–1997 oraz permanentnych obserwacjach procesu nauczania – uczenia się.

Zatem problemy badawcze określiłam w sposób następujący:

- jakie potrzeby i oczekiwania mają uczniowie w stosunku do własnego rozwoju osobistego,
- jakie są potrzeby i oczekiwania w stosunku do procesu nauczania – uczenia się,
- jakie są potrzeby i motywy do uczestnictwa w konkretnych zajęciach,
- jakie są oczekiwania w stosunku nauczyciela mającego zaspokoić owe potrzeby.

Analizując wyniki badań diagnostycznych z lat 1998–2000 przeprowadzonych wśród uczniów klas pierwszych Liceum Technicznego, należy stwierdzić, że uczniów najbardziej interesowały te aspekty postawy przedsiębiorczej, które związane są z podejmowaniem ryzyka i kreatywnością – poznawanie samego siebie w różnych sytuacjach i rozwijanie nowych pomysłów oraz potrzeba zdobycia wiedzy na temat przedsiębiorczości. Dochodziła do tego naturalna w klasach pierwszych potrzeba lepszego poznania swoich kolegów. Uczniowie chcieli również nauczyć się takich aspektów postawy przedsiębiorczej jak umiejętności określania i rozwiązywania problemów życiowych oraz pokonywania słabości, a także umiejętności komunikacyjnych. Posiadali również wysoką potrzebę osiągnięć.

BADANIA EWALUACYJNE DOTYCZĄCE KSZTAŁTOWANIA POSTAW PRZEDSIĘBIORCZYCH

Weryfikację problematyki badawczej przeprowadziłam za pomocą badania ewaluacyjnego (Komorowska 1995), w którym pytania ankietowe zawierały merytoryczną zawartość żądanych odpowiedzi. Dotyczyły one zasobów wiedzy i umiejętności uczniowskich nabytych w trakcie procesu nauczania – uczenia się, jak i aspektów metodycznych, merytorycznych oraz afektywnych procesu dydaktycznego. Prostota i lapidarność narzędzi badawczych dostosowana była do wieku i rozwoju intelektualnego, poznawczego i emocjonalnego ankietowanego ucznia.

Ponieważ badaniami objęłam zmianę postaw, przeprowadziłam je kilkakrotnie (Zaczyński, 1997) przez okres dwóch lat 1998–2001, na zbiorowości uczniów klas pierwszych, zaczynających naukę w Liceum Technicznym.

Przedmiotem badań ewaluacyjnych przeprowadzonych w latach 1998–2001 była efektywność i oddziaływanie realizacji programu wdrożeniowego z przedsiębiorczości w zakresie komunikacji interpersonalnej (Dokumentacja, 1995) dla uczniów klas pierwszych Liceum Technicznego w zakresie kształtowania postaw przedsiębiorczych w procesie nauczania – uczenia się.

Badaniem objęłam też praktyczną przydatność prowadzonej autorskiej innowacji w formie *karty oceny opisowej*, która opisywała tendencje zmian zachowań i postaw uczniowskich.

Celem badań było zatem określenie oraz ustalenie zasobów osobowościowych rozumianych jako osiągnięcia uczniowskie oraz badanie kształtowania postaw przedsiębiorczych jako wskaźników projektowania i planowania skuteczności pracy nauczyciela.

Problemy badawcze sformułowałam w sposób następujący:

- jak uczniowie oceniają przydatność w przyszłości treści programowych pojawiających się na lekcjach,

- w jakim stopniu zostały zaspokojone są potrzeby i motywy do uczestnictwa w zajęciach z przedmiotu przedsiębiorczość,
- w jakim stopniu zostały zaspokojone potrzeby dotyczące procesu nauczania – uczenia się: metodyka, atmosfera, ocena opisowa,
- jak uczniowie oceniają własny rozwój osobisty w dziedzinie postaw przedsiębiorczych.

Zatem kryteria oceny wartości badań przyjęłam następująco:

- w metodyce pracy nauczyciela,
- w projektowaniu celów operacyjnych,
- w odpowiednim do potrzeb uwypuklaniu treści nauczania,
- w kształtowaniu kompetencji kluczowych.

Narzędziem badawczym był kwestionariusz w formie ankiety uczniowskiej zawierający 27 pytań zamkniętych z wyborem skali ocen od 1 do 6, zgrupowanych w 6 zagadnieniach problemowych oraz 2 pytania otwarte (Tab. 1.).

Badanie przeprowadzone było na przełomie maja i czerwca roku szkolnego 1998/1999, w którym wzięło udział 67 uczniów klas pierwszych Liceum Technicznego (91%); 1999/2000, w którym wzięło udział 89 uczniów (88%) oraz 2000/2001, w którym wzięło udział 67 uczniów (98%).

Badani wybierali odpowiednią cyfrę na skali odpowiedzi, które odzwierciedlały zawartość merytoryczną wskaźnika postawy przedsiębiorczej oraz elementów metodycznych i merytorycznych procesu dydaktycznego.

Obliczyłam wartość modalną i średnią arytmetyczną wybieranych odpowiedzi ze skali ocen, co pozwoliło ocenić jakościowe cechy procesu nauczania – uczenia się postaw przedsiębiorczych.

Zebrany materiał w formie odpowiedzi na poszczególne pytania prezentuje poniższa tabela:

Tab. 1. Wyniki badań ewaluacyjnych w kolejnych latach szkolnych uczniów klas pierwszych Liceum Technicznego przy ZSZ Nr 1 w Tarnowie – Mościcach

WARTOŚĆ ODPOWIEDZI						
TREŚĆ PYTAŃ	modalna	średnia	modalna	średnia	modalna	średnia
Rok szkolny	1998/ 1999	1998/ 1999	1999/ 2000	1999/ 2000	2000/ 2001	2000/ 2001
1. W jakim stopniu wiedza i umiejętności zdobywane na lekcjach przydadzą Ci się w przyszłości						
a. samopoznanie	5	4,5	4	4,5	6	4,8
b. praca w grupie	5	4,8	5	4,8	4	4,8
c. komunikacja	5	4,6	5	4,8	5	5,3
d. rozwiązywanie problemów	5	5,0	5	5,2	5	4,9
e. pokonywanie stresu	5	4,6	5	5,0	4	4,9
2. Czy treści programowe:						
a. pomagały w lepszym ci zrozumieniu siebie i Twoich kolegów	5	4,4	5	4,6	6	4,9
b. odzwierciedlały Twoje zainteresowania	4	4,0	4	4,4	4	4,3
3. Czy metody prowadzenia lekcji:						
a. motywowały i angażowały Twoje zainteresowanie	4	4,4	5	4,9	6	5,1
b. wyzwalały u Ciebie inwencję twórczą	4	4,2	5	4,7	6	5,5

Tab. 1. – cd.

4. Czy atmosfera panująca na lekcji sprzyjała:						
a. swobodnej wymianie poglądów	6	5,1	5	5,1	6	5,5
b. lepszemu poznaniu Twoich zachowań	5	4,6	5	4,8	6	5,6
c. lepszej współpracy między kolegami	5	4,8	5	5,1	5	4,8
d. lepszej współpracy z nauczycielem	5	4,4	5	4,8	5	5,3
5. Czy karta oceny opisowej.						
a. przedstawiała strukturę zagadnień treściowych	5	4,3	4	4,6	5	4,9
b. informowała Cię co już osiągnąłeś w toku nauki	6	4,7	5	4,8	5	4,8
6. Po zakończeniu modułu <i>Komunikacja interpersonalna</i> możesz powiedzieć, że:						
a. poznałeś swoje mocne i słabe strony i potrafisz nad nimi pracować	5	4,9	5	4,9	5	4,9
b. potrafisz wytyczać i planować realizację własnych celów	6	4,7	5	4,8	6	4,8
c. umiesz być odpowiedzialny za to co robisz	5	4,8	5	4,9	5	5,1
d. umiesz określić problem i rozwiązać go	5	4,5	5	4,8	6	5,0
e. nie boisz się ryzyka przy podejmowaniu decyzji	5	4,6	5	4,7	5	4,7
f. potrafisz uczyć się na własnych i cudzych błędach	5	4,8	5	4,8	5	4,9
g. potrafisz być elastyczny i dostosować się do zmian	5	4,3	5	4,7	5	5,1
h. masz potrzebę aby tworzyć coś nowego	5	4,4	5	4,7	6	5,3
i. potrafisz właściwie zorganizować sobie czas	5	4,7	5	4,8	4	4,8
j. potrafisz regenerować siły psychiczne i fizyczne	5	4,6	5	4,8	5	4,9
k. potrafisz współpracować z innymi	5	4,8	5	4,9	5	5,0
l. posiadasz inicjatywę w stosunku do siebie i kolegów	5	4,7	5	4,9	5	4,8
ł. umiesz być zadowolony z tego co robisz	6	5,1	5	5,1	6	5,0

Źródło: Badania własne.

Odpowiedzi na pytania otwarte udzieliło w roku szkolnym 1998/1999 tylko 2% respondentów, to samo stało się w roku szkolnym 2000/20001, więc nie można uważać je za

istotne w badaniu. Natomiast 9% badanych w roku szkolnym 1999/2000 w odpowiedziach na pytania otwarte sugerowało większe poszerzenie treści programowych o sposoby radzenia sobie ze stresem i wystąpieniami publicznymi oraz nabycie umiejętności zachowań asertywnych.

Jak wynika z powyższych danych uczniowie wysoko ocenili zaspokojenie własnych oczekiwań i potrzeb wynikających z diagnozy, Są to odpowiedzi na pytanie 1. Stopień zaspokojenia potrzeb w zakresie merytorycznego zakresu programu prezentuje odpowiedź na pytanie 2.

Proces dydaktyczny w zakresie poznawczym i afektywnym również uzyskał wysokie oceny, są to odpowiedzi na pytanie 3 i 4.

Odpowiedzi na pytanie 5 są weryfikacją stosowania przez uczniów *karty oceny opisowej*. Na podstawie jej systematycznego stosowania mogli oni ogarnąć całość struktury zagadnień treściowych oraz rzeczywiste osiągnięcia w toku procesu nauczania – uczenia się wyrażone w formie tendencji. Natomiast nauczycielowi *Karta* systematycznie pokazywała efekty jego pracy w procesie nauczania – uczenia się.

Najbardziej interesujące z punktu widzenia kształtowania postaw przedsiębiorczych są odpowiedzi na pytanie 6, które określają zdefiniowaną wcześniej uczniowska postawę przedsiębiorczą.

I tak w roku szkolnym 1998/1999 najczęstszą odpowiedzią o najwyższej ocenie wybieranej ze skali, było stwierdzenie, że uczniowie potrafią wytyczać i planować realizację własnych celów czyli wiedzą co chcą osiągnąć w przyszłości oraz, że potrafią być zadowoleni z tego co robią, a więc są optymistycznie nastawieni do życia

W roku szkolnym 1999/2000 uczniowie również wysoko ocenili swoją postawę przedsiębiorczą, ale jak wynika z danych w sposób bardziej wyrównany i całościowy. Z podanej skali najczęściej wybierali 5 stopień ociążenia pożądanej postawy przedsiębiorczej.

W roku szkolnym 2000/2001 uczniowie wybierali najwyższą wartość z podanej skali w takich aspektach postawy przedsiębiorczej jak umiejętność określania i realizacji własnych celów, rozwiązywania problemów, postawy kreatywnej oraz zadowolenia z tego co się robi, czyli podobne cechy uczniowskiej postawy przedsiębiorczej jak w roku szkolnym 1998/1999.

Wnioski wypływające z badań zastosowałam w celu doskonalenia własnego warsztatu pracy ukierunkowanego na potrzeby ucznia, a brzmiały one następująco:

- stworzyłam możliwości kształtowania uczniowskich postaw przedsiębiorczych w zakresie zachowań interpersonalnych w różnych sytuacjach, stosując odpowiednie do potrzeb aktywizujące metody nauczania, a w szczególności gry symulacyjne, różne formy dyskusji, symulacje, analizę przypadków, w opinii uczniów metody pracy na lekcji otrzymywały coraz wyższe oceny (punkt 3 i 6, Tab. 1.),
- kształtowałam postawy przedsiębiorcze w zakresie umiejętności komunikacyjnych poprzez aktywne słuchanie oraz rozumienie poglądów i postaw innych w grupie, klasie, szkole (punkt 1, Tab. 1.),
- stworzyłam możliwości rozwoju osobistych zainteresowań uczniów w zakresie kształtowania postaw przedsiębiorczych poprzez uwzględnienie postulowanych treści programowych przy projektowaniu celów operacyjnych, a w szczególności zagadnień dotyczących samopoznania, podejmowania decyzji, pokonywania stresu, stylów i poziomów komunikacji oraz asertywności (punkt 2, Tab. 1.),
- kształtowałam cechy poznawcze, behawioralne oraz afektywne ucznia w zakresie postaw przedsiębiorczych poprzez uczestnictwo w procesie kreatywnego rozwiązywania problemów stosując techniki treningu twórczości (punkt 3 i 6, Tab. 1.),
- w zakresie postaw przedsiębiorczych kształtowałam umiejętność pracy w dużej i małej grupie zgodnie z obowiązującymi normami (punkt 1 i 4, Tab. 1.),

- kształtowałam umiejętność odpowiedzialnych wyborów i samooceny cechujących jednostkę przedsiębiorczą, poprzez stosowanie *karty oceny opisowej* (punkt 5, Tab. 1.),
- uświadamiałam możliwość przełożenia wiedzy zdobytej na lekcjach komunikacji na życie poza szkołą, a w szczególności dotyczy to uczniowskich postaw przedsiębiorczych (punkt 1,2 oraz 6, Tab. 1.),
- doskonaliłam pracę nad własnym warsztatem pracy w zakresie komunikacji nauczyciel – uczeń stwarzając odpowiednią atmosferę na lekcji (punkt 4, Tab. 1.).

PODSUMOWANIE

W podsumowaniu należy jeszcze raz podkreślić, że zdefiniowane przeze mnie zasadnicze cechy postawy przedsiębiorczej oparłam na literaturze przedmiotu. Jednak na swój praktyczny użytek jako nauczyciela i pedagoga, określiłam je jako wybrane cechy zbiorowości uczniów rozpoczynających naukę w I klasach Liceum Technicznego i realizujących program przedsiębiorczości w zakresie komunikacji interpersonalnej. Bowiem wydaje się, że określenie cech charakteryzujących osoby przedsiębiorcze, można też odnieść do cech ludzi twórczych (Kozielecki, 1976; Szmidt, 1997) lub osób, które posiadają poczucie sprawstwa (Radziewicz, 1997). Obszary badań nad przyczynami i skutkami „przedsiębiorczych” aspektów postaw ludzkich nadal rozwijają się w wielu dziedzinach i orientacjach metodologicznych nauk społecznych.

Również zaproponowaną przeze mnie procedurę badawczą można zaliczyć do procedur aplikacyjnych. Bardziej zależało mi na skonstruowaniu narzędzi przydatnych do praktyki edukacyjnej niż do szerszego zastosowania i standaryzacji. Tak też rozumiem zakres merytoryczny badań poprzez określenie cech zbiorowości oraz określenie stopnia intensywności zmiennych jako wskaźników procesu dydaktycznego.

Badania przeze mnie przeprowadzone nie mają precedensu w literaturze przedmiotu. Może dlatego, że program przedsiębiorczości został wprowadzony jako eksperyment, a potem jako wdrożenie do średniego szkolnictwa zawodowego w 1995 roku.

Wyniki badań tu przedstawionych, są przede wszystkim przydatne dla moich własnych potrzeb w zakresie poznawczym oraz praktyki w zakresie doskonalenia własnego warsztatu pracy. Jako nauczyciel chciałam sprawdzić czy proces dydaktyczny, którym kieruję oraz realizowane treści programowe rzeczywiście kształtują postawy przedsiębiorcze uczniów klas I Liceum Technicznego, zatem szukałam odpowiedzi na to pytanie. W tym miejscu muszę stwierdzić, że całkowitej pewności nie mam, szczególnie dotyczy to obiektywizmu badań, bowiem:

- narzędzie badawcze nie jest wystandaryzowane,
- nie przeprowadziłam szerszej diagnozy cech osobowościowych uczniów, takich jak inteligencja, systemy wartości, sprawstwo czy samoocena,
- na wyniki badań mają wpływ moje przekonania i postawy jako nauczyciela kształtującego w procesie wychowawczym zachowania i postawy badanych przeze mnie uczniów, co z drugiej strony jest ważnym czynnikiem wychowawczym,
- z mojej strony jako osoby badającej, podjęłam konkretne działania i stwarzałam jak najczęściej sytuacje sprzyjające kształtowaniu wybranych aspektów uczniowskich postaw przedsiębiorczych, co też jest korzystne ze strony dydaktycznej,
- miałam z góry pozytywne oczekiwania w stosunku do merytorycznych treści procesu nauczania – uczenia się, co niewątpliwie ma wpływ na obiektywne wyniki badań, co znowu jest korzystnym zjawiskiem ze strony dydaktycznej,
- również moja rola zawodowa i władza nauczycielska miała wpływ na sposób udzielania odpowiedzi na pytania ankietowe przez uczniów – respondentów.

Na zakończenie przeprowadzonych badań ewaluacyjnych chciałabym dodać, że podkreślanie i wartościowanie pożądanых cech postawy przedsiębiorczej wpływa na generowa-

nie ich i ciągłe doskonalenie. Bowiem dążę do tego, aby moi uczniowie stali się ludźmi przedsiębiorczymi w szerokim rozumieniu tego pojęcia. Chciałabym, aby nie reprezentowali bezradności poznawczej i emocjonalnej, aby dokonywali świadomych i odpowiedzialnych wyborów swojej kariery życiowej i osiągnęli sukcesy jako organizatorzy, decydenci czy konsumenci oraz kreując role na rynku pracy. Zatem, aby wiedza i umiejętności wyniesione z lekcji miały realne przełożenie na realne życie.

Na zakończenie chciałabym dodać, że moje doświadczenie i intuicja jako pedagoga, praktyka i nauczyciela pozwala mi mieć nadzieję, że wysiłek poświęcony kształtowaniu postaw przedsiębiorczych przyda się moim uczniom w przyszłości.

LITERATURA

- Dokumentacja Programowa Liceum Technicznego*, 1995, MEN, Warszawa.
- Komorowska H., 1995, *Konstrukcja, realizacja i ewaluacja programu nauczania*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa.
- Kozielecki J., 1976, *Czynności myślenia* [w:] *Psychologia*, Tomaszewski J., red., PWN, Warszawa.
- Koźmiński A., Piotrowski W., 1996, *Zarządzanie, teoria i praktyka*, PWN, Warszawa.
- Kupisiewicz Cz., 1994, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, BGW, Warszawa.
- Mikołajczyk Z., 1993, *Jak zarządzać przedsiębiorstwem w gospodarce rynkowej*, PWN, Warszawa.
- Nowak S., 1995, *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa.
- Radziejewicz J., 1997, *Edukacja alternatywna – o innowacjach mikrosystemowych*, WSiP, Warszawa.
- Stoner J., Wankel Ch., 1997, *Kierowanie*, PWE, Warszawa.
- Szmidt K., J., 1997, *Porządek i przygoda – lekcje twórczości*, WSiP, Warszawa.
- Trzebiński J., 1980, *Osobowościowe warunki twórczości*, [w:] *Osobowość a społeczne zachowania się ludzi*, Rejkowski J., red., KiW, Warszawa.
- Witkowski S., 1994, *Psychologia sukcesu*, PWN, Warszawa.
- Zaczyński W., 1997, *Praca badawcza nauczyciela*, WSiP, Warszawa.